

P. Patsurkivskiy, R. Gavriliuk

ALGEBRA OF THE RULE OF LAW OR THE EXISTENTIAL ORDER OF THE HUMAN WORLD

Among the many problems of the law existence, the “algebraic” type of its phenomena includes the reality, the properties and nature of law as a whole, its actual ‘what’ and ‘how’, the way it is connected with the human and the humanity. In the most concentrated form, all these, as well as many other related questions, can be reduced to one generalizing problem of substantiation of the rule of law. The latter, as its comprehensive analysis proves, even within the paradigm limits of the same cognitive tradition, not to mention its different and even opposite alternatives, is solved differently from the point of view of philosophical and methodological tools and supplementary cognitive means. At the same time, the overwhelming majority of these versions complement each other and relate in one way or another to justification of existence of human rights as the nucleus, the foundations of law.

The article critically analyzes a common elemental approach to understanding the rule of law, and on the basis of the analysis of a wide range of philosophical and legal literature available in the domestic jurisprudence, substantiates the inseparable ontological and axiological connection of the rule of law with human being and inalienable human rights..

Keywords: algebra, rule of law, human being, human rights, human rights conception, self-regulation, public goods, transcendental exchange.

Матеріал надійшов 01.01.2017

УДК 340.131:111.12

Лихолат І. П.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ДИХОТОМІЇ НАЛЕЖНОГО ТА СУЦОГО: У ПОШУКАХ РОЗУМІННЯ

Статтю присвячено дослідженню складності розуміння принципу верховенства права та відсутності його універсальної дефініції. Висунуто припущення, що причини цього криються у складності розуміння та визначення самого права. Запропоновано шлях подальшого дослідження принципу верховенства права з погляду його онтологічної структури, а саме, дихотомії належного та суцього. Надамо визначення належного та суцього принципу верховенства права.

Ключові слова: право, верховенство права, принцип, підпринцип, належне, суще.

Пошук уніфікованого розуміння та формулювання юридичною наукою принципу верховенства права, його однозначна інтерпретація є «неодмінною умовою успішного його запровадження у правотворчу і правозастосовну практику» [12, с. 333]. Закріплення у статті восьмій Конституції України принципу верховенства права інтенсифікували науково-практичні дослідження цього принципу. Але ні спроби надати дефіні-

цію верховенства права, запропоновані теоретиками права, ні визначення верховенства права як «панування права», надане в Рішенні Конституційного Суду України [13], не призвели до появи універсального визначення цього принципу в українському правознавстві.

Не тільки у вітчизняній правовій думці немає єдиної загальноприйнятої позиції щодо дефініції принципу верховенства права. В іноземній

літературі також важко знайти консенсус та універсальність щодо цього питання [18, с. 52]. Не було поставлено крапку у дискусії з визначення верховенства права і Венеційською комісією. Розділ IV доповіді цієї Комісії щодо верховенства права, прийнятої на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р. [1], має назву «In search of a definition», що перекладається як «У пошуках визначення» або «Пошук чіткого розуміння» [4, с. 176]. Вже сама назва свідчить про «невловимість» змісту і обсягу цього поняття. Тому не можна не погодитись із твердженням про те, що «надзвичайна складність і багатогранність поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя» [9, с. 273]. Численні фактори роблять цю категорію динамічною [9, с. 274] та не дають змоги «втиснути її в рамки будь-якої юридичної дефініції» [9, с. 274].

У доповіді Венеційської комісії було визначено перелік «інгредієнтів», тобто складових верховенства права. Безумовно, дослідження принципу верховенства права шляхом вивчення його змістовних характеристик, а саме, окремих елементів, інгредієнтів, підпринципів, є продуктивним напрямом. Так, професор М. І. Козюбра висловив тезу про те, що обсяг поняття «принцип верховенства права» охоплює низку «якщо й не зовсім ідентичних за формою, то дуже близьких за змістом, тісно пов'язаних між собою гетерогенних підпринципів – вимог, які дають... досить повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення названих феноменів у сучасному суспільстві» [9, с. 280–281].

Жодним чином не заперечуючи значення та важливість дослідження принципу верховенства права крізь призму переліку його підпринципів, слід зазначити, що встановлення цього переліку дає загальне розуміння змісту і обсягу поняття принципу верховенства права, тобто його логічної структури, але не розкриває повною мірою його сутності. Адже сума окремих підпринципів не дорівнюватиме принципу верховенства права. До того ж, можна зробити припущення, що нестабільність суспільства (до якого власне і апелює право) як відкритої системи детермінуватиме перманентну появу нових вимог, нових викликів та згодом може призвести до появи у майбутньому нових підпринципів. Тому надання переліку складових елементів принципу верховенства права, який, до того ж, є відкритим та може поповнюватися новими елементами у відповідь на нові виклики суспільства, не виключає,

а навпаки, передбачає пошук уніфікованого розуміння цього принципу.

Уніфікованого розуміння принципу верховенства права можливо досягти на шляху поєднання різноспрямованих векторів наукових досліджень. Про зустрічний напрям двох основних підходів до з'ясування сутності принципу верховенства права – інтегрального та поелементного – пише професор П. М. Рабінович: «два... здавалось би, несумісні, взаємовиключні підходи у такий спосіб начебто йдуть назустріч один одному, діалектично об'єднуються (як єдність протилежностей)» [12, с. 340].

Платформою для діалектичного об'єднання цих підходів, на наш погляд, може стати дослідження глибинних основ права, а саме – його онтологічної структури. Саме складна онтологічна структура права, в якій відображається багатшаровість його змістів, зумовила складність визначення права та окремих його принципів, зокрема, принципу верховенства права. Адже пошук права (а отже, і його принципів) – це «завдання як для законотворчих (нормотворчих), так і для застосовуваних (нормозастосованих) державних органів, особливо судів. Цей пошук має відбуватися на шляху поєднання загальнолюдських морально-правових цінностей (зокрема таких фундаментальних категорій, як справедливість, свобода, гуманізм) і формально-регулятивних цінностей права (нормативності, рівності перед законом тощо)» [8, с. 28]. Тому шлях до пошуку визначення принципу верховенства права передбачає звернення до глибинних буттєвих основ права, що вивчаються в межах правової онтології.

Онтологію права слушно вважають однією із найскладніших філософсько-правових проблем. Надання праву онтологічного статусу не обов'язково передбачає наділення його трансцендентним характером (наприклад, розумінням права як риси буття, природи, натури), хоча подібна позиція має право на існування [2]. З погляду онтологічної структури права його можливо розглянути в дихотомії належного та сущого: ця діалектична у свій протилежності пара категорій загалом характеризує онтологічну побудову права.

«Право є особливим видом буття – ідеальним буттям, сутність якого – належність» [6, с. 10]. Ця теза є поширеною у філософсько-правовому середовищі, її неодноразово висловлювали різні вчені: «Буття права – це буття належності. Право – сфера належного, тобто того, чого в звичному сенсі немає, проте реальність

якого є значущою для людини» [14, с. 133]; «Світ права – це світ належності, а не існування» [15, с. 74]; «Буття права – це буття-належність» [16, с. 74] тощо.

Право як належне є не тільки системою найбільш ґрунтовних правових принципів, загальноприйнятих концепцій, теорій та доктрин, а й містить уявлення суспільства про морально-правові цінності – рівність, свободу, справедливість, гуманізм, розум тощо. Тому ця модель завжди залежить не тільки від розвитку права, а й від моральної «зрілості» самого суспільства.

Право як належне є первинним та необхідним станом права як складної відкритої системи, ідеальною моделлю суспільного порядку, яка є продуктом суспільної та індивідуальної свідомості та засновується на найвищих соціальних цінностях та ідеалах. Належне в праві передбачає також об'єктивні соціальні вимоги, що «адресовані членам суспільства та спрямовані на забезпечення певної упорядкованості людського існування» [10, с. 19]. Категорія належного не є статичною: воно є варіативною та може змінюватися залежно від багатьох факторів – часового, просторового, ментального, світоглядних та комунікативних ознак тощо.

При цьому помилкою є розуміння права суто як сфери належного: право має свій прояв, існування у реальному житті також на рівні суцього. Належне як ідеал має свій «неідеальний» засіб існування, свою протилежність – суще. Поняття «суще» означає «одну із фундаментальних категорій філософського дискурсу, зміст якої змінюється в історії філософії, характеризуючи або все те, що існує, або засіб існування, або буття зв'язки, оскільки будь-якому сущому, незалежно від засобу його буття, можливо приписати зв'язку “є”» [11].

У структурі суцього традиційно виділяють внутрішній зміст, який становить його сутність, що виражається в єдності багатоманітних та суперечливих форм його буття, і зовнішню форму – існування, яку утворюють конкретні явища. Сутність є змістом, тим, що вона є сама по собі [17, с. 444], відповіддю на питання: «що є суще?» та означає субстанцію, тобто те, що перебуває самостійно, внутрішній зміст. Сутність складає сукупність істотних якостей, субстанціональне ядро самостійного суцього, тоді як явище – це зовнішня форма існування, яку утворюють явища, правові явища, акциденція, зовнішній прояв суцього. «Сутність переходить в явище, яке від цього стає проявом сутності»

[17, с. 444]. Отже, можна сказати, що явище – це зовнішній вираз сутності.

За своєю сутністю суще являє собою реальне віддзеркалення соціальних цінностей та ідеалів у межах конкретної нормативної системи, оформленої в загальних та галузевих правових принципах (підпринципах), правових нормах, судових рішеннях. Як явище суще реалізується в діях усіх суб'єктів права, в усіх правовідносинах. Суцим в праві є «та частина соціального буття, на яку спрямовані соціальні вимоги належного та від якої, у свою чергу, залежить належне» [10, с. 20]. Останнє відображає складний діалектичний зв'язок належного та суцього.

У широкому смислі суще – засіб існування права, реальна (така, що існує) модель суспільного порядку, що охоплює правові принципи (підпринципи), правовідносини, норми законів та підзаконних актів, правові інститути, різноманітні механізми застосування права, перш за все судочинство, але ним не обмежується, тощо. У вузькому смислі суще включає усі засоби та механізми, спрямовані на утворення, упорядкування, підтримання та удосконалення існуючого суспільного порядку.

Так само дихотомія належного та суцього притаманна і окремим правовим принципам, зокрема принципу верховенства права. Вочевидь, шлях пошуку універсальності у розумінні принципу верховенства права та наданні його визначення полягає у поєднанні двох напрямів дослідження: дослідженні верховенства права як принципу, що заснований на верховенстві найвищих соціальних цінностей, верховенстві розуму і справедливості [8, с. 25] та верховенстві права як сукупності пов'язаних між собою конкретних правових підпринципів, тобто через зв'язок належного та суцього.

Принцип верховенства права як належне формується на підставі уявлень про місце та роль права у суспільному порядку. Належність верховенства права означає пріоритет правових засобів регулювання суспільних відносин над неправовими (в негативному значенні як заперечення права), а також пріоритет цієї моделі по відношенню до інших форм соціального регулювання – моралі, релігії, звичаїв, стосовно тих сфер суспільного життя, які зазнають впливу одразу декількох соціальних регуляторів. В ідеальній моделі принцип верховенства права відображається у відповідних правових позиціях, концепціях, принципах (підпринципах), доктринах та може закріплюватися у змісті декларативних норм.

Належність верховенства права має свій якісний та кількісний виміри. Якісний передбачає таку модель суспільного порядку, в якому немає місця не-праву, без-законню, без-владдю, без-ладу. Чим повніше відповідає ідеальній моделі цього принципу (належне) реальний стан правового життя, правових явищ (суцще), тим більш якісним є рівень його реалізації. Кількісний вимір передбачає «охоплення» правом максимальної кількості відносин, які можуть бути врегульовані правом та традиційно ним регулюються.

На рівні суцього цей принцип реалізується в конкретних підпринципах, що є нормативно закріпленими, відповідних установчих, регулятивних, охоронних, забезпечувальних, оперативних нормах, а також правових інститутах, рішеннях правозастосовних органів, перш за все судових, актах інших органів, що застосовують право, правовідносинах, що пов'язані із реалізацією, проявом в реальному житті принципу верховенства права.

У назві статті восьмої Конституції України, в якій закріплено принцип верховенства права, чітко відображається дихотомія належного та суцього: в Україні визнається і діє принцип верховенства права. «Визнання» означає дотичність до сфери належного, а «дія» – до сфери суцього. Згідно з Конституцією України визнання принципу верховенства права полягає у закріпленні на конституційному рівні його первинної, пріоритетної ролі по відношенню до неправих форм регуляції суспільного порядку, а також до інших регуляторів (моралі, релігії тощо). Засадничі положення, що у цілому характеризують цей принцип, розкриваються у змісті статті восьмої: визнання найвищої юридичної сили Конституції; відповідність законів та інших нормативно-правових актів Конституції та прийняття їх на її основі; надання нормам Конституції України сили норм прямої дії; гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції. В інших статтях Конституції України сформульований перелік підпринципів верховенства права відповідно до головних вимог національного та міжнародного права.

Окрім того, що принцип верховенства права закріплений у Конституції України, він також відображений у низці законів, адже закон є конкретним правовим явищем, а «будь-яке правове явище так або інакше... є явище сутності права»

[7, с. 161]. В нормативному вимірі саме із закону починає своє існування право на рівні суцього, право як явище, право як жива, а не ідеальна конструкція, на відміну від більш досконалих, але й більш абстрактних форм, що притаманні сфері належного. Якщо норми Конституції передбачають ідеальну модель суспільного порядку, то норми законів та підзаконних актів, рішень судів та інших правозастосовних органів конкретизують її та «виводять» на рівень реальної «дії» права, рівень суцього.

Звісно, що суто формальне закріплення цього принципу без створення належного механізму та умов його реалізації не забезпечить його ефективної дії. Але сам факт законодавчого закріплення як принципу верховенства права, так і його підпринципів є першим кроком на шляху його реалізації. В Україні намітилася тенденція до збільшення посилань у текстах законів на принцип верховенства права. Станом на квітень 2017 р. такі посилання зустрічаються у трьох кодексах України – Кримінальному процесуальному кодексі, Господарському кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України та в текстах сорока двох законів [3]. У деяких законах посилання на принцип верховенства права мають суто технічний характер та містяться лише у текстах присяг.

Підтвердженням того, що закріплення принципу верховенства права в Конституції та законах України не є свідченням реально високого рівня його впровадження у правове життя українського суспільства, є результати вимірювання за сукупністю кількісних та якісних показників принципу верховенства права. Такі вимірювання проводить Міжнародна організація World Justice Project із застосуванням комбінованого показника – Індексу верховенства права (The Rule of Law Index). Звісно, такі вимірювання мають децю формальний характер, однак їхніми критеріями є конкретні дані, а саме: обмеження повноважень інститутів влади, відсутність корупції, прозорість інститутів влади/відкритість влади, захист основних прав, порядок і безпека, дотримання законодавства, цивільне правосуддя, кримінальне правосуддя [5]. Минулого року Україна в рейтингу посіла 78 позицію з-поміж 113 країн світу [5].

Отже, ідеально-правові конструкції (належне) і реальна їх реалізації (суцще) не завжди корелюються між собою. Причому міра незбігу ідеального належного й того, що реально існує, на пряму залежить від якості, стану розвитку права

в конкретному суспільстві, конкретній державі. Адже у понятті верховенства права «переплітаються правові і політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні і міжнародні, національні, цивілізаційні і загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд» [9, с. 273–274]. Окрім конкретного переліку підпринципів верховенства права, не менш важливими є усі вищепераховані фактори, а також те, в якому правовому середовищі реалізується принцип верховенства права, а саме: рівень правосвідомості суспільства, особливості комунікацій між його суб'єктами, ступінь довіри громадян до органів державної влади, рівень корупції тощо. Якість реалізації принципів за умови їх майже ідентичного нормативного закріплення може бути зовсім різною в різних суспільствах, одна і та сама задекларована норма про встановлення верховенства права по-різному працюватиме в різних країнах. Ступінь впливу різних факторів можна з'ясувати шляхом ґрунтовного наукового дослідження.

Отже, наприкінці проведеного дослідження можна зазначити таке. Складність у розумінні принципу верховенства права та надання його дефініції криється у складності розуміння та ви-

значення самого права. Тому пошук розуміння та визначення цього принципу передбачає звернення до глибинних основ права, до його онтологічної структури, а саме – сфери належного та сущого. Так само в дихотомії належного та сущого можуть бути представлені окремі правові принципи, зокрема принцип верховенства права.

Належність верховенства права означає пріоритет правових засобів регулювання суспільних відносин над неправовими, а також пріоритет цієї моделі щодо інших форм соціального регулювання стосовно тих сфер суспільного життя, які зазнають впливу одразу декількох соціальних регуляторів. На рівні сущого цей принцип реалізується в конкретних нормативно закріплених підпринципах, відповідних нормах, правових інститутах, рішеннях правозастосовних органів.

Дихотомія принципу верховенства права як належного та сущого спрямовує пошук універсальності у розумінні принципу верховенства права та наданні його дефініції на шляху дослідження верховенства права як ідеальної моделі, що передбачає надання пріоритету правовим засобам регулювання суспільних відносин над неправовими, та реальної моделі – як сукупності пов'язаних між собою конкретних правових підпринципів, що становлять зміст принципу верховенства права.

Список літератури

1. European Commission for democracy through law (Venice commission). Report on the rule of law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). Strasbourg, 4 April 2011 Study No. 512 [Electronic resource] / 2009. CDL-AD(2011)003rev Or. Engl. – Mode of access: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282011%29003rev-e>. – Title from the screen.
2. Marcic R. Rechtsphilosophie. Eine Einführung / R. Marcic. – Freiburg i.Br., 1969. – 312 s.
3. Верховна рада України. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/sort/1484461689742602>. – Назва з екрана.
4. Доповідь № 512/2009 «Верховенство права» Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) // Право України. – 2010. – № 10. – С. 168–184.
5. Індекс верховенства права 2016. Економічний дискусійний клуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analityka/indeks-verhovenstva-prava-2016>. – Назва з екрана.
6. Каленіченко Л. І. Текст лекції з дисципліни «Філософія права» за темою «Онтологія права» / Л. І. Каленіченко, Ю. О. Загуменна. – Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. – 16 с.
7. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : монография. – 2-е изд. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
8. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24–33.
9. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. – К. : Дух і Літера, 2013. – С. 271–328.
10. Лысов С. И. Проблема соотношения должного и сущего в контексте современной российской философии государства и права / С. И. Лысов // Вестник Тюменского государственного университета. – 2005. – № 2. – С. 18–26.
11. Новая философская энциклопедия : в 4 т. – Т. 3 / Институт философии РАН ; Национальный общественно-научный фонд ; представитель научно-редакционного совета В. С. Степин. – М. : Мысль, 2000–2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/page/aboutry/collection/n>. – Заглавие с экрана.
12. Рабінович П. М. Інтерпретація феномена і принципу верховенства права: сучасні і вітчизняні підходи / П. М. Рабінович, О. М. Луців // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. – К. : Дух і Літера, 2013. – С. 329–342.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень

- статті 69 Кримінального кодексу України ... Справа № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04/print1475744183908154>. – Назва з екрана.
14. Торгашев Г. А. Філософія права. Курс лекцій / Г. А. Торгашев. – М. : Проспект, 2015. – 192 с.
15. Філософія права : курс лекцій / сост. В. С. Юрчук. – М. : МИЭМП, 2007. – 140 с.
16. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
17. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
18. Шевчук С. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична генеза та співвідношення / С. Шевчук // Право України. – 2010. – № 3. – С. 52–61.

I. Lykholat

THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN DICHOTOMY OF DUE AND THE EXISTENT: IN SEARCH FOR UNDERSTANDING

This article covers the complexities in understanding the principle of the rule of law and the lack of its universal definition. Assumption as to the reasons for that is offered, as well as suggestions on the further research solution for the principle of the rule of law from the point of view of its ontologic structure are made.

It is concluded that complexities in understanding the principle of the rule of law and the lack of its definition are based on complexities in understanding and the lack of definition of the law itself.

Therefore striving to understand and define the principle of the rule of law means going back to the deep foundational aspects of the law and its ontological structure.

In this research, the ontological structure of the law is presented in dichotomies of the due and the existent. The principle of the rule of law is defined as an ideal model of public order, being a live model of public peace.

Additionally, the principle of the rule of law is presented in dichotomies of due and existent.

The rule of law is defined as a priority of the legal methods of the public relation regulations over illegal methods, a priority of law in relation to others forms of social regulation concerning those spheres of public life that are regulated by several social regulators at the same time.

The principle of the rule of law as existent is expressed in specific ingredients which have a normative definition, corresponding norms, legal institutes, decisions of bodies, which apply the Law.

The definition is given of the due and the existent in the law, the due and the existent of the principle of the rule of law.

Keywords: law, rule of law, principle, ingredients, due, existent.

Матеріал надійшов 15.05.2017